

Ніна Марченко

Суспільство і процес маніпулювання: історичний аспект

У статті розглядається історичний аспект питання включення соціуму в процеси маніпулювання, які здійснюються як вербальним, так і невербальним способами, а також небезпека здійснюваних владними структурами маніпулятивних дій по відношенню до суспільства як в глобальному вимірі, так і на українських теренах.

The article deals with the historical aspect of implication of society to the processes of manipulation, which are realized in both verbal and non-verbal ways as well as the danger of used by the power bodies manipulative actions towards society in global dimension and in Ukraine in particular.

Два питання, які викликають гостру дискусію на різних рівнях сучасного буття людини, були, є і залишаються актуальними допоки людина мислить. З одного боку, часто звучать слова «глобалізація», «універсальність», «уніфікація», «оптимізація» і т. д., з іншого боку, – «етнос», «ідентичність», «своєрідність». На перший погляд, ці поняття, що вперше з'явилися у науковій думці, а з часом почали застосовуватися і на практиці у процесі розвитку суспільного життя індивідуума, з мовної точки зору, можна розглядати як антонімічні поняття бінарної опозиції «загальне» – «індивідуальне», визначеної мислителями вже на початковому етапі формування людського вчення про існування світу. Однак, теперішні реалії життєдіяльності світового співтовариства вимагають інших умов свого існування і відповідно – нових пояснень того або іншого явища. Репліки на кшталт «Світ змінюється – змінюється і життя!», що частіше всього лунають із засобів масової інформації з вуст представників так званої «національної» еліти будь-якої країни, зародилися у їхніх головах не задля думки про свого ближнього і навіть не заради благополуччя своєї країни, а під дією диктату економічних чинників. Істина не нова, а стара як Божий світ. Знаючи етимологічне значення першої низки слів, можна зі стовідсотковою впевненістю стверджувати, що всі ці слова використовуються нині заради економічної складової, беремо в цілому, розвитку тієї або іншої країни, оскільки лише економічне зростання служить відомою з давніх-давен формулою матеріального буття індивідуума, відповідно й формулою системи управління державою. Друга ж низка лексичних одиниць у своїй етимології містить ніщо інше як значеннєві категорії, що пов'язані, насамперед, з «душею» індивідуума, або ж з так званою духовною складовою суспільства. В. Личковах наголошує, що «ідея універсалузму як єдності розмаїтого є суто європейською ідеєю, бо народжується з культурно-історичної цілісності Європи, що складається в добу античності, християнського середньовіччя, Ренесансу, Бароко, Просвітництва. Універсализм не заперечує культурної автономії націй, а наголошує на толерантності, діалозі, компліментарності. Світоглядно-моральною основою універсализму виступають загальнолюдські цінності, що складають спільний етос європейських культур, а релігійною – християнство, екуменічні тенденції, що навертають до духовного порозуміння» [5, с. 177]. Психологічна атмосфера існування суспільств після закінчення Другої світової війни у Європі, наслідки якої відобразилися на долях мільйонів людей, характеризувалася тенденційним напрямком розвитку уніфікації їхнього життя, в основі чого були не засади так званого демократичного розвитку суспільств, що записано скрізь у всіх документах, не засади ствердження загальнолюдських цінностей для кожного члена суспільств, а почали формуватися тенденції «поліцейського» стеження в глобальному вимірі за процесами у суспільстві, які б не заважали власникам всього «матеріального», можна тепер

сказати, з космополітичним баченням майбутнього світу будувати те або інше суспільство на свій лад, починаючи від «малого» (мається на увазі – дітей) і закінчуючи «великими» (дорослими). І все це відбувалося під прикриттям гасла – «Зло подолано!» Панівною в суспільствах на європейському просторі стала концепція тотального впливу, згідно якої громадська думка формується під абсолютним впливом інформації для мас, яка в багато чому визначає соціальні цінності й стереотипи, культурні доміанти в суспільстві, яке і собі поступово стратифікувалося на маси та еліту. У такій стратифікаційній моделі маси розглядаються як пасивний компонент суспільства, а активним об'єктом соціальної структури суспільства стає еліта, котра й стверджує «ідею підкорення масової свідомості впливові з боку еліти, яка нав'яже суспільству свої норми та цінності» [2, с. 349]. Вистачило десь двадцять-тридцять років на європейському просторі, аби поняття «людина» з її духовною складовою стала «піщинкою» у сфері соціального пізнання, існуючого тепер переважно у формі стереотипів. Також розпочався процес втрата або ж нівелювання національного коріння більшості європейських народів, що формувалося не упродовж десятиліть, а упродовж тисячоліть. Тенденційні спроби забуття історичного минулого народу пустили своє коріння глибоко у землю лише тому, що молоде покоління почало соромитися усього отого так званого «селянського національного», почало соромитися історії своїх дідів та батьків, маючи тепер за стереотипи інше – нав'язане із-зовні «американське модне, елітне», вбачаючи в ньому прокладання «щасливого, кращого» шляху в майбутнє для себе, утверджуючи, таким чином, так звану концепцію глобалістської орієнтації [2, с. 351] розвитку суспільства. Адже відомо, що згідно принципу історизму розвиток як суспільства, так і індивідуума відбувається за сценарієм – намагаємося позбутися негативного і, навпаки, пізнаємо, засвоюємо позитивне. А на позитивній складовій буття індивідуума й тримається суспільство, що й підтримується, наприклад, представниками тієї або іншої панівної релігії в країні або ж записано в законах. Друга Світова війна, що принесла таку кількість жертв, уміть «підрізала на корені», «затоптала у багноку», насамперед, усе те історичне минуле багатьох народів з його сформованими національними цінностями, бо було страшно промовляти на людях слово «нація». Європа була поділена на «переможців» та «переможених». Аналізуючи будь-які історичні літописні джерела минулого, можна дійти висновку, що їхні укладачі намагалися відобразити в них, насамперед, отой позитив минулих подій для пам'яті у майбутньому. А що ж можна показати для майбутнього з історії Другої Світової війни? Можна показати перелякані очі дітей, порожні очі в'язнів концтаборів по обидві лінії фронту, переважно порожні очі солдатів, що вбивали кожного дня, самовдоволені очі військових чинів після переможної битви чи очі японських мирних жителів, підданих атомному бомбардуванню?

Напевно, у свідомості кожного виникає запитання: а для чого все те відбувалося, з якою метою, що рухало тих людей, котрі віддавали накази, вбиваючи невинних людей у концтаборах чи у в'язницях, або ж скидаючи на них бомби? А тепер, після війни, як видається: зло подолано, але скільки зраних людських душ є наслідком тієї страшної боротьби в ім'я перемоги добра над злом. Людству потрібен був час аби оговтатись від пережитого, проаналізувати, усвідомити ті страшні роки історії. Правда, чи всі це зробили? Першими відповіді на запитання почали шукати, звичайно ж, що митці, які на сторінках своїх книг спробували проаналізувати воєнні роки, психологічний стан людини на війні аби ось так застерегти людство від таких кроків на майбутнє. Також і наука не залишилася осторонь. Так, американський науковець з соціальної психології С. Мілгрем спробував розібратися, чим же була викликана покірність військових у фашистській Німеччині, котрі «сліпо» виконували не лише накази, а й виявляли нечувану жорстокість. Науковець наважився на початку 60-х років на експеримент, метою якого було з'ясувати – чому «нормальні» у психічному розвитку люди здатні поводитися жорстоко з іншими людьми, наприклад, у концентраційному таборі. До того ж психолог, приступаючи до експерименту, окреслив собі низку запитань, одним з яких було запитання відносно вини особливих рис німецького характеру у жорстокому поводженні із беззбройними людьми. Окрім того, науковець провів опитування серед великої кількості студентів, психіатрів, представників середнього класу, цікавлячись думкою опитуваних відносно того, скільки людей можуть пройти шлях експерименту під час підключення електричного струму на позначці «300В». Психіатри вважали, що більшість учасників експерименту відмовиться перетинати межу 150В, коли «учень» буде вимагати припинити проводити експеримент і що одна людина на тисячу, а саме – людина з емоційними порушеннями або садист буде виконувати накази відносно найвищого рівня вмикання струму на 300В. Ролі в експерименті були такі: «учень» і «учитель». Останній, слухаючи вказівки керівника експерименту, карав учня електричним струмом за зроблену помилку, тобто – учасникам експерименту було оголошено, що дослідження проводиться з метою покращення процесу навчання у школі. Результат вразив психолога: 26 учасників експерименту із 40, що складає 65 %, бездумно виконували всі вимоги експериментатора, жоден з них не зупинився на позначці «300В», коли жертва у сусідній кімнаті тарабанила в стіну, благаючи припинити подачу струму. 62,5 % учасників експерименту з групи «учнів», до якої входили як жінки, так і чоловіки, повністю корилися під час виконання команд [10, с. 90–93; 11]. Отже, С. Мілгрем дійшов такого висновку: розуміння поведінки людини не криється у її гніві чи агресії і не в особливостях національного характеру, а закладено у її ставленні до авторитетної особи, віддаючи себе якій, людина вбачає у собі знаряддя для виконання волі цієї авторитарної особи і не може вирватися з-під її впливу, усвідомлюючи себе важливою особою, на яку покладена важлива місія виконання якогось завдання. Тобто тут спрацьовує так зване поняття самореалізації людини в суспільстві. Ця концепція і була розвинута американським психологом А. Бандурою, згідно якої відбувається «реалізація активності людини, що задовольняє її в значущих для неї сферах життєдіяльності та/або взаємовідносин» [7, с. 171]. Виникає запитання, на яке, напевно, важко знайти відповідь. А чи провадилися такі дослідження на теренах колишнього Радянського Союзу? На жодній

сторінці наукової праці не можна віднайти такої відповіді. Лише частково на сторінках літературних романів та й то тих, автори яких не були представниками так званого «соціалістичного реалізму», а визначалися партократами під одним ярликом – або ж «писаки українського буржуазного націоналізму», більшість з яких було розстріляно, або ж ті, які проживали за кордоном як дисиденти. Що рухало виконавців ролей «учителів» на теренах Радянського Союзу, коли вони відбирали останні крихти у дітей у 1933 р., морячи їх голодом, що зумовлювало дії «учителів», коли вони катували й розстрілювали у катівнях різного штибу українську інтелігенцію чи українського селянина, або ж тримали у нелюдських умовах своїх співгромадян на Соловках та на Колимі, волаючи заради облуди на увесь світ про щасливе життя радянських громадян? (Для прикладу можна перечитати у перекладі алегоричний сатиричний гротеск Дж. Орвела «Ферма тварин», що побачив світ у 1945 р. – М. Н.). Можливо, такі дослідження на кшталт «авторитет» і «маса» й проводилися за Радянської влади задля покращення методу впливу на народ, однак вони й нині перебувають під грифом «секретно», аби увесь світ не дізнався, що ж влада робила зі своїм власним народом задля власного владарювання. А це ще жорстокіше, коли власний народ мають за натовп, який можна рухати в різні боки як бездумне стадо, коли натовп повинен діяти лише так, як буде сказано згори. Чи зможуть сучасні науковці, хоч гіпотетично, охарактеризувати той психологічний стан народу, в якого намагалися відібрати все – мислення, слово, віру, культуру, національне коріння... і не лише у радянські часи. Уже нині можна віднайти аналітичні матеріали, які підтверджують думку відносно диктату економічних чинників розвитку в життєдіяльності суспільств, що породжує й укріплює у свідомості низки люмпенізованих владних структур відчуття вседозволеності, безкарності, надмірної жорстокості.

Ось приклад з історії: І. Дзюба зауважує, що «ті світочі гуманістичної думки, які на початку 20-х років засуджували політичні репресії в ленінській Росії, тепер відмовлялися (маються на увазі 30-ті рр. – М. Н.) подавати голос протесту проти набагато масштабніших злочинів, мотивуючи це тим, що вони не хочуть послаблювати позиції Сталіна перед гітлерівською загрозою. (Другим контраргументом було посилення на економічну кризу, яка в цей час лютувала в капіталістичному світі і яка змушувала керівників західних держав шукати ринку в СРСР)» [4, с. 89]. Або ось цитата з листа Ісака Дон Левіна до газети «Нью-Йорк таймс» від 8 грудня 1934 р.: «Де голоси сотень лібералів та радикалів, які з такою готовністю приєдналися до бурі протестів проти кривавої «чистки», проведеної Гітлером у червні минулого року? Чому ці нібито оборонці людських прав зберігають незбагненне мовчання з приводу кривавої середньовічної бані, яку влаштував Сталін... Чи ці рупори громадської совісті встановили один стандарт для Росії, а інший – для Німеччини? Чи готові вони підтвердити, що визнають червоний терор і осуджують нацистський, але не розхитують цим самим основи цивілізації?» [4, с. 90]. Мислення за двома стандартами тих, хто нині керує світом й тепер є ілюстрацією тогочасної політики на сучасному етапі розвитку людства. І прикладом цього є Україна. Нелегко підібрати слова для характеристики дій певних країн світового співтовариства стосовно України, як наприклад, газ за незбагненно високими цінами у світовому масштабі з боку Росії та «побажання» МВФ стосовно підняття цін на газ для населення, стан якого нині можна охарактеризувати як стан

наближення до люмпенізації. Історик О. Мурахівський зазначає: «треба визнати, що на політичному горизонті світу майорить примара диктатури. Найстрашнішою, сірою і жорстокою – люмпенської диктатури, обдуреного і розлюченого обивателя. Бо фашизм у Німеччині виник як масовий рух зубожілих дрібних міських та сільських товаровиробників, безробітних, демобілізованих після тяжкої війни солдат і офіцерів... Мова ведеться про проникнення у владні структури не просто носіїв, але й активних виразників люмпенської психології» [9, с. 4]. А стан тогочасної радянської людини нині можна окреслити як стан слухняного, підкореного раба. Американський історик Н. М. Наймарк [6, с. 96] стверджує, що «у радянському суспільстві був поширений страх, що арешти та допити означали катування... Таким чином, сама загроза катування ставала засобом соціального контролю та збирання інформації. Поставши перед можливістю не лише арешту, допиту й заслання, а й жахливого фізичного знущання, радянські чиновники у різних установах чи на виробництві легко знаходили способи донести про промахи своїх суперників та начальників. Так вони намагалися уникнути відповідальності, а, отже, й можливого арешту та потенційного катування». Що ж, такі дії, такий спосіб мислення не новина для людської цивілізації. В історії людства є відомими особистості, що перебували як в ролі правтелів, так і в ролі рабів, в історії є відомими держави, що виконували ролі рабовласників, і є відомими цілі народи, що були рабами. Поняття «послуху», «покорю», «підкорення» з'явилися вперше не у ХХ ст. у зв'язку зі спробами маніпулювання свідомістю людини. У «Святому письмі від Матфея» (22, 35–40) сформульовано Божу заповідь для християнина любові до Бога та до ближнього. Відповідно, «послухання» є готовністю християнина виконувати волю Божу скрізь і завжди. Саме ця заповідь стала основою політики ордену єзуїтів, заснованого іспанцем І. Лойолою у 1540 р., а також утілена у постанові Тридентського собору (1545 р.), після якого був запроваджений «Список заборонених книжок» та ще з більшою силою активізувалася репресивна діяльність «святої інквізиції» [1, с. 98]. Інквізиція ж (лат. *inquisitio* – розшук, розслідування) – судово-слідча організація католицької церкви, що була створена у ХІІІ ст. для боротьби проти ересей. Методами інквізиції були шпигунство, катування, залякування. Інквізиція чинила розправи над передовими мислителями й вченими [8, с. 351]. То чи не ті ж самі методи використовували сталінський і гітлерівський режими у ХХ ст., проголошуючи фрази на кшталт «задня покращення добробуту народу». Правду кажучи, передові мислителі та вчені у нацистській Німеччині мали змогу полишати свою батьківщину, емігруючи в інші країни, а радянські мислителі й вчені мали лише один шлях – до концентраційних таборів Сибіру чи в так звані «шарашки» (за Солженіциним) або ж ще один шлях – на цвинтар, де багато хто з них і нині лежить там безіменним, а діти та онуки носять тепер інші імена й не відають, якого вони роду і що їхні прадіди були проголошені нізащо «ворогами народу». Тому «сам масштаб убивств та репресій надає ваги аргументу про те, що ці дії можна назвати геноцидом замість звичної назви “терор”... Готовність влади використовувати такі звірячі, нелюдські методи проти значної кількості людей без вагань, докорів сумління чи жалю вказує на тип кровожерливості, який штовхає на геноцид» [6, с. 92–95].

Отже, як зазначено вище, закінчення Другої світової війни змінило світ, змінило мислення людини, що почала уявно почуватися вільніше у своїх діях, а насправді ж її почали

використовувати за допомогою інших способів управління, бо «влада імушіе» збагнули, що й іншими способами можна збагачуватися, не показуючи відкрито свого ества. Тому праця релігійного філософа М. Бубера, що з'явилася у 1923 р., послужила поштовхом для розвитку в науковій думці маніпулятивної та актуалізаторської моделі спілкування між людьми, що, на жаль, не розглядається нині з мовознавчої точки зору не у психолінгвістиці, ні у соціолінгвістиці, а лише у психології пропагується категорія взаємовідносин «Я – Ти» («Я – особистість, Ти – особистість»), «Я – Воно» («Я – особистість, а Ти – об'єкт») [10, с. 50]. Перша категорія мала б бути основою функціонування будь-якого суспільства, стрижнем якого є людина. На жаль, нині у концептуальній картині світу визначальною є друга категорія з діаметрально протилежною позицією сприйняття світу: «Я – важлива людина, а ти неважлива. Мене слід вислухати, а на те, що ти говориш, можна не звертати уваги. Мої почуття цінні, а твої почуття нічого не варті» [10, с. 50]. Отже, хто виступає у якій ролі – неважко здогадатися (мається на увазі – еліта та маси. – М. Н.), оскільки маніпулятивна модель спілкування набирає все більше й більше обертів у тих осіб, що стоять біля владного керма.

Головними помилками лідерів після їхнього утвердження у владі внаслідок Помаранчевої революції були слова, що неодноразово лунали з їхніх вуст – «*натовп*», а не «*народ*», «*пересічний громадянин*», а не «*людина*», «*маленький українець*», а не «*українець*» як представник етносу, котрий має глибоке історичне коріння. Що то було? Зневага чи погорда до власного народу, завдяки якому у опинилися біля влади. Слухаючи все оте маніпулятивне начиння, мовчали усі: історики, мовознавці, політологи, філософи. Або ж і не мовчали, а почали повторювати оті слова, наповнені змістом самовдоволеності, пихи та зневаги до власного народу. А Г. Ле Бон ще у 1895 р. у своїй книзі «Психологія мас» стверджував, що асоціативні образи, які виникають у голові людини завдяки словам, є незалежними від їхнього смислу, вони змінюються від епохи до епохи, від народу до народу... З певними словами час від часу пов'язані певні образи, а слово є «кнопкою для дзвінка», що викликає асоціації у свідомості людини... Нелегка справа для державних мужів підбирати слова, оскільки ті ж самі слова мають різне значення для різних верств суспільства, яке користується однаковими словами, однак говорить не однією і тією ж мовою. Першими ж вийшли на Майдан люди, які хотіли підтримати не конкретних лідерів партій, а хотіли підтримати свою Свободу вибору, хотіли змін своєму народу. Це вже потім почали під'їжджати маси на орендованих транспортних засобах, організовані тими ж партіями. Слова були ті ж самі, а смисл у них був інший. Отак, і зародилася «звичка» наймати за гроші своїх прибічників з обох боків Майдану.

Ось так економічний чинник і зіграв злий жарт з моральним приниженням колись волелюбного народу, ось так його й підкорили, зробили слухняним, «працьовитим» у відроблянні кинутого у натовп «кусня хліба». Можливо, хтось маніпулював можновладцями, а можливо, вони самі намагалися маніпулювати власним народом з метою його приниження, позбавлення його отого віковичного духу нескореності, аби лиш не намагалися щось змінювати? Важко дати відповідь на запитання, окрім них самих, а вони, на жаль, мабуть, так і не проаналізували ні своїх помилок, ні помилок своїх попередників в історичному минулому розвитку України, тому й мовчать або ж тільки самі себе розхвалюю-

ють. Та й у сучасному українському соціумі ще так багато людей з мисленням радянської людини, що пронизаний духом авторитетної особи. У відносинах «еліта – народні маси» часто використовується маніпулювання – форма взаємодії з іншими людьми, що полягає в прагненні впливати на їхню поведінку, змушувати вчиняти так, як цього хоче людина-маніпулятор [7, с. 103]. Об'єкту таких впливів характерне відчуття покори, відсутність впевненості в собі та страх. Суб'єкт маніпулятивних впливів використовує їх переважно задля збереження влади. Так, у психології, згідно визначення словника «Брокгаус» [11; 12], під маніпуляцією розуміється прихований вплив на особу, чий інтерес можуть бути порушені внаслідок проведених маніпулятивних дій. А таке маніпулювання відбувається за допомогою пропаганди, цілеспрямованої сфальшованої інформації, а також за допомогою наркотиків, медикаментів, гіпнозу та електрошоку. Тобто, в маніпулятивних цілях використовуються як вербальні, так і невербальні засоби. Сучасні політ-технології дають змогу здійснювати тиск на аудиторію не шляхом жорстокого ідеологічного примусу (як це робилося у радянські часи. – М. Н.), а на рівні так званого слабого впливу з використанням методик непрямого тиску на громадську думку, що демонструють «дивовижну ефективність впливу на свідомість людини так званого двадцять п'ятого кадру» [2, с. 348]. Про такий тиск у формі гіпнозу з боку сучасних засобів комунікації йдеться в журналі «Прикладна психологія», де наголошується, що телебачення виступає найновішим і найефективнішим засобом формування гіпнотичної пасивності глядача, що сприяє закріпленню створюваних психологічних установок, а саме – сприяє прагненню до неусвідомленого повторення стану, пережитого вже один раз у житті, визначеного З. Фройдом як стану «необхідного повторення» [3, с. 7]. Тому саме з телевізійних екранів часто скеровуються подібні впливи на психіку людини.

Спілкування між народними масами та елітою на українських теренах нагадує сюжет роману Л. Фойхтвågнера «Успіх», основним лейтмотивом якого є надання елітою народним масам «хліба» та «видовищ», а все інше – для самих себе. О. Мурахівський зазначає, що «розповсюдженням стереотипом економічної ідентифікації люмпена є абсолютна бідність, пов'язана з моральною та розумовою деградацією. З цих позицій можна сказати, що в Україні відбувається масова люмпенізація» [9, с. 1]. І попри твердження історика, що цей процес відбувається заради утримання влади, можна ще й стверджувати, що люмпенізовані народні маси будуть дешевою робочою силою для еліти, яка буде не тільки маніпулювати ними, а й отримувати надмірні прибутки, майже не витрачаючись на «хліб» та «видовища», бо задля природного інстинкту виживання люмпенізовані народні маси за кусень хліба будуть віддано служити.

Психолог М. Зінгер розрізняє декілька ступенів цілеспрямованого впливу на індивіда: виховання, реклама, пропаганда (переважно політична чи релігійна), індокринія, контроль свідомості індивідуума. Так, індокринія (англ. *indoctrination*) передбачає сугестію шляхом обманливого насадження певних життєвих цінностей, подається часто ієрархічною системою і використовує дисциплінарні заходи з метою вироблення в особі відчуття покори. А контроль свідомості особи (англ. *thought reform*) передбачає техніки, за допомогою яких можна будь-коли контролювати свідомість особи без її згоди, при контролі свідомості також не сприймаються будь-які прояви інакомислення. Методами впливу, що спричиняють послаблення свідо-

мості особи, є: наркотики, гіпервентиляція, або контроль дихання (відбувається шляхом тривалого голосного співу чи крику), стереотипні рухи (напр., хитання під монотонну музику, прості фізичні вправи, що довго повторюються), позбавлення організму сенсорних подразників, зміни у сні та харчуванні, підвищення стресового стану організму, маніпуляції тілом, що спричиняють фізичні болі в організмі, нагнітання страху, застосування технічних пристроїв (напр., терагерцових променів), гіпноз. Що буде з людством, коли всіма буде управляти група якихось там нищих людей? А такі були і будуть, і мотивацією для них є лише грошові знаки. Так, нині німецькою мовою на Інтернет-сторінках можна прочитати про небезпеку проведення такого роду експериментів над людьми (статті під назвами «Зупинити контроль свідомості!», «Функція мозку: магніт може впливати на нервові клітини мозку людини», «Оригінальне з розетки: Науковці блокують струмом пам'ять людини за допомогою стимуляторів мозку», «Контроль свідомості: Американський суд заборонив використання електромагнітного опромінювання, яке змінює свідомість людини», «Техніка контролю свідомості людини: Небезпека маніпулювання людиною за допомогою електромагнітного поля» і т. д.), а в Україні ці проблеми замовчуються.

Що ж може послужити виходом з такої ситуації? Справжня, а «не награна», розбудова громадянського суспільства, справжня громадянська позиція людей, насамперед, митців, котрі своїм влучним словом здатні пробудити український народ від того гіпнотичного стану, в якому він перебуває нині. Потрібно ставати теперішніми Шевченками, Франками, Українками і пробиватися через міцний мур атмосфери окупації та маніпулювання. Потрібно пам'ятати, що якраз поняття маніпулювання свідомістю людини ствердилося у 1920-х роках, коли закордонні науковці проаналізували пропагандистський вплив на маси націонал-соціалістичного та комуністичного режимів [12, с. 278], а що стало результатом такої маніпулятивної політики обох режимів – відомо всім. Бо ж більша частина людства «існувала» тоді або за принципом «моя хата з краю», або заради власного економічного збагачення, або за принципом вдаваного не-бачення усіх тих страхіть, що відбувалися на теренах фашистської Німеччини та комуністичного Радянського Союзу. Але більшості людей планети зовсім не хочеться бути представниками отого «втраченого покоління» (англ. *«Lost generation»*) початку ХХ ст. (цей термін характеризує стан людини після закінчення Першої світової війни, коли переважна більшість людей були розчаровані у житті та відчужені від загальнолюдських цінностей), а також повторювати його долю.

1. Бичко І. В. Філософія / І. В. Бичко, А. К. Бичко. – К.: Либідь, 1993. – 576 с.
2. Городяненко В. Г. Соціологія / В. Г. Городяненко. – К.: Академія, 2008. – 542 с.
3. Гримак Л. П. Гіпноз и телевидение: истоки нашей страсти к телевидению / Л. П. Гримак // Мыслитель. – № 6 (8), июль 2011. – С. 6–7.
4. Дзюба І. М. Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку ХХІ століття / І. М. Дзюба. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 503 с.
5. Личкова В. А. Філософія етнокультури / В. А. Личкова. – К.: ПАРАПАН, 2011. – 196 с.
6. Наймарк Н. М. Генотипи Сталіна / Н. М. Наймарк. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
7. Семигіна Т. В. Словник із соціальної політики / Т. В. Семигіна. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 253 с.
8. Словник іншомовних слів (СІС). – К.: Українська радянська енциклопедія, 1985. – 966 с.
9. Улюблена газета. – № 188, від 5.09–20.09.2011, 4 с.
10. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія / Т. Ф. Цигульська. – К.: Наукова думка, 2000. – 190 с.
11. Brockhaus Enzyklopädie. – Mannheim, Lpg.: Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, 2007 (електронний варіант).
12. Brockhaus Politik. – Mannheim, Lpg.: Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, 2008. – 510 с.